

371.015
1-43

1610/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ІЛІЙЧУК Володимир Іванович

САМОРЕГУЛЯЦІЯ ПІДЛІТКІВ У ПОДОЛАННІ
КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ

19.00.07 - Педагогічна та вікова психологія

Ілійчук

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1996

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313095

Дисертація в рукопис.

Робота виконана в Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника.

Науковий керівник - доктор психологічних наук, професор
ОРБАН Лідія Ернестівна

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ: доктор психологічних наук, професор
БОРИШЕВСЬКИЙ Мирослав Йосипович
кандидат психологічних наук, доцент
ПОВ"ЯКЕЛЬ Надія Іванівна

ПРОВІДНА ОРГАНІЗАЦІЯ - Тернопільський державний педагогічний
інститут.

Захист відбудеться "29" жовтня 1996 р. о 16³⁰ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.08 в Українському
державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова
/252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського
державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Автореферат розіслано "27" вересня 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради *Л.В. Долинська* — Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Нові економічні, політичні, соціально-психологічні процеси, що відбуваються в Україні, зумовлюють пошук ефективних шляхів поєднання управління життям суспільства в саморегуляцією особистістю своєї поведінки. Це буде сприяти розвитку коректності міжособистісних відносин, вихованню культури діалогового спілкування, конструктивному підходу до вирішення складних національних проблем.

Розвиток суспільства, групи і особистості неможливий без суперечностей, боротьби протилежних сил, подолання недоліків. Реальне втілення суперечності набувають у конфліктах, які виникають та усуваються в ході задоволення потреб, прагнень, інтересів. Саме з цим пов'язана позитивна роль конфліктів. Але психолого-педагогічним цілям конфлікти здатні слугувати у випадку своєчасного і ефективного їх вирішення. З позицій соціальної і педагогічної психології це можливо на основі саморегуляції поведінки особистості, коли вона в змозі співставити свої вчинки і дії з моральними нормами, що існують в державі, вимогами суспільства і вибрати соціально придатний спосіб вирішення розбіжностей і суперечностей. Формування та розвиток досвіду саморегуляції конфліктної поведінки дозволить вирішити одне з важливих завдань морального виховання школярів - вироблення в них вміння керувати власною діяльністю, контролювати свої дії та вчинки. А знання індивідуально-психологічних та етнопсихологічних особливостей, урахування їх в процесі міжособистісного спілкування дітей і дорослих сприятиме адаптації в іноетнічному середовищі, допоможе знаходженню ефективних шляхів подолання етнічних конфліктів, виявленню джерел росту національної самосвідомості, розвитку міжетнічних контактів.

Процес подолання міжособистісних конфліктів на різних вікових етапах має свої специфічні особливості. Як важлива соціально-демографічна група підлітки мають свої відмінності, що обумовлені віком, соціальним статусом і роллю в суспільстві. Їх становлення співпадає з таким етапом онтогенезу, коли інтенсивно формуються вищі психічні функції, основні особистісні властивості / прагнення до самоутвердження, самовираження, спілкування, максималізм, здатність до немотивованого ризику та ін. /. Все це робить даний вік складним для формування особистості і найбільш придатним для накопичення досвіду саморегуляції поведінки особливо в конфліктних ситуаціях.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі проблеми конфлікту і конфліктної поведінки присвячені філософські, соціологічні, психолого-педагогічні дослідження. Вчені вивчають сутність конфлікту, понятійний апарат для опису його структури, розробляють теоретичні принципи аналізу міжособистісних конфліктів у сфері виробництва, побуту, дозвілля, пропонують тактики поведінки учасників, певні варіанти усунення конфліктів / Л.П.Буєва, І.А.Ватель, Е.Л.Дубко, В.Г.Зазикін, В.С.Мерлін, А.А.Мілтс, Л.А.Петровська, Д.Г.Скотт, Ш.Фейр, А.П.Чернишов, Ю.М.Швалб /.

Психолого-педагогічні дослідження головну увагу приділяють вивченню шкільних конфліктів / В.М.Басова, Л.Ф.Бурлачук, Б.С.Волков, О.А.Донченко, А.В.Зосімовський, Е.І.Кіршбаум, О.В.Киричук, В.Сікорсіс, Т.М.Титаренко, М.М.Яценко та ін. /. В працях досліджуються чинники та вивчаються різні форми асоціальної поведінки школярів / С.А.Белічева, О.А.Габіані, Р.Г.Гурова, Л.М.Зюбін, А.Е.Лічко, Н.Ю.Максімова, А.Е.Тарас, В.Н.Ягодінський та ін. /. Особлива увага звертається на підлітковий вік як критичний період в процесі соціалізації особистості / Л.І.Божович, І.С.Кон,

Л.Е.Орбан, Н.І.Пов"якель, Д.І.Фельдштейн та ін. /. Конфлікти підлітків з оточуючими їх людьми розглядаються як результат зовнішніх та внутрішніх суперечностей. Вчені виділяють суперечності між потребою в самоутвердженні та можливістю її задовільнити, ставленням підлітка до себе як до дорослого та ставленням дорослих до підлітка як до дитини, між самооцінкою та оцінкою групи, вимогами групи та своїми установками / М.А.Алемаскін, М.Й.Боришевський, У.Глассер, Д.В.Колесов та ін. /.

В психолого-педагогічній літературі пропонуються шляхи виправлення конфліктної поведінки через постійне самообмеження, залучення до самовиховання, формування окремих вмінь та навичок, критичне ставлення до себе, обміркування поведінки / А.І.Висоцький, Л.П.Грімак, В.П.Горленко, Л.В.Долинська, В.В.Сохранов, В.П.Спурга /. В наукових працях підкреслюється, що конфліктна поведінка в значній мірі залежить від вікових та психофізіологічних особливостей підлітків / Т.В.Драгунова, Д.Б.Ельконін, В.А.Крутецький, Т.Е.Коннікова, Н.С.Лейтес /.

Подолання конфліктної поведінки передбачає використання особистістю механізмів саморегуляції своїх дій. Вченими саморегуляція розглядається як активне ставлення особистості до впливів зовнішнього середовища, свідоме керівництво своєю поведінкою у відповідності із загальноприйнятими нормами / К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, І.Д.Бех, М.Д.Віноградова, А.Г.Ковалев, Н.С.Лейтес та ін. /.

Разом з тим в сучасних умовах соціально-економічних перетворень, національного самовідродження особистості проблема саморегуляції нею своєї поведінки набуває значної актуалізації, що зумовлює суттєві зміни традиційних підходів до проблеми подолання конфліктної поведінки підлітків. Потребують вивчення питання

використання конфліктів в навчально-виховному процесі, впливу засобів їх усунення на становлення особистості школяра. Поза увагою вчених залишається також етнопсихологічний аспект проблеми .

Актуальність проблеми зумовила вибір теми дослідження : "Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки".

Об'єкт дослідження - розвиток самосвідомості підлітків.

Предмет дослідження - процес саморегуляції підлітків у конфліктних ситуаціях.

Мета дослідження - розробка психолого-педагогічної моделі подолання конфліктів підлітків засобами саморегуляції.

Гіпотеза дослідження. При забезпеченні високого рівня формування у підлітків саморегуляції з урахуванням розвитку інших форм самосвідомості як новоутворення підліткового віку та індивідуальних психофізіологічних особливостей кожного виникають сприятливі умови для подолання конфліктної поведінки, вирішення конфліктних ситуацій.

Відповідно до висунутої мети та гіпотези дослідження визначені завдання:

1. Розкрити зміст та особливості конфліктної поведінки підлітків, що обумовлені суперечностями мікросередовища та індивідуальними психофізіологічними рисами особистості.

2. Визначити рівні та етапи становлення саморегуляції підлітків як умови подолання конфліктної поведінки.

3. Розробити психолого-педагогічні рекомендації з управління розвитком здатності підлітків до саморегуляції.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають принципи детермінізму, системності; загальнопсихологічні теорії відношень, спілкування, діяльності; концепція демократизації

суспільства в умовах переходу до ринкової економіки, національного самовідродження. Вихідними теоретико-методологічними передумовами дослідження стали положення про єдність об'єктивного та суб'єктивного в діалектиці соціального прогресу; про мораль як форму суспільної свідомості, визнання її індивідуально-особистісної та соціальної детермінації; складний, поступовий і в той самий час нерівномірний і суперечливий характер становлення підростаючої особистості.

Для розв'язання накреслених завдань та перевірки гіпотези були використані такі методи дослідження: діагностичні / анкетування, інтерв'ю, групові та індивідуальні бесіди, метод соціометрії /; емпіричні / включене і невключене спостереження, психолого-педагогічний експеримент - констатуючий і формуючий /; прогностичні / експертна оцінка, самооцінка /. Різними видами діяльності дослідно-експериментальної роботи було охоплено 340 учнів, 70 вчителів середніх шкіл Івано-Франківської області.

Наукова новизна роботи. Джерелом загострення конфліктної поведінки сучасного підлітка є особливості його соціалізації, яка характеризується зміною духовних цінностей, життєвих перспектив, ідеалів старшого покоління, проникнення у зв'язку з цим у підліткове середовище негативних тенденцій, що існують у суспільстві на етапі політичних перебудов, економічного спаду, нестабільності життя. Встановлено п'ять типів конфліктної поведінки підлітків на основі соціальної орієнтації школярів, досвіду міжособистісного спілкування, етнопсихологічних та індивідуально-фізіологічних особливостей підлітків. Визначені три рівня розвитку саморегуляції підлітків / високий, середній, низький /, які зумовлюють ефективність виходу підлітків з конфліктної ситуації.

Теоретичне значення дослідження полягає в розробці критеріїв визначення рівня розвитку саморегуляції підлітків / вимогливість до себе, об'єктивна самооцінка, врахування конкретних обставин та орієнтування в них, гнучкість у прийнятті рішень, емпатія та тактовність по відношенню до учасників конфлікту /; встановленні поетапності у формуванні здатності до саморегуляції; розробці психолого-педагогічної моделі подолання конфліктів підлітків засобами саморегуляції.

Практичне значення дослідження. Сформульовані у роботі психолого-педагогічні рекомендації можуть бути використані вчителями і психологами в практичній роботі, а також при підготовці майбутніх вчителів в курсах соціальної, вікової та педагогічної психології.

Надійність та вірогідність наукових результатів забезпечувалась вихідними методологічними позиціями, застосуванням апробованого інструментарію, проведенням дослідно-експериментальної роботи, що дозволило зібрати необхідний матеріал і здійснити його перевірку на репрезентативність.

На захист виносяться такі основні положення. 1. Конфліктна поведінка підлітків детермінована як зовнішніми обставинами, що характерні для соціального середовища на сучасному етапі розвитку суспільства, так і суперечностями підліткового віку, що пов'язані з інтенсивним розвитком спрямованості особистості / соціальних потреб, інтересів, ідеалів, моральних переконань, ціннісних орієнтацій /, самосвідомості / моральної рефлексії, самооцінки /, а також з психофізіологічними змінами індивіда. Зовнішня і внутрішня детермінація дозволила виділити п'ять типів конфліктної поведінки підлітків. 2. Однією з важливих умов подолання конфліктної поведінки підлітків є врахування особливостей розвитку

їх самосвідомості, самооцінки та заснованій на них здатності до саморегуляції. Визначені умови переходу зовнішньої регуляції та три рівня саморегуляції - високий, середній, низький, від яких залежить ефективність виходу підлітка з конфліктної ситуації.

3. Психолого-педагогічна модель подолання конфліктної поведінки підлітків засобами саморегуляції, в яку входить урахування вчителем вікових особливостей розвитку підлітка: його самосвідомість, індивідуальні та психофізіологічні особливості, вміння перебудувати систему відношень з учнем з моралі слухляності на мораль рівноправності, управління розвитком у підлітків здатності до саморегуляції.

Апробація роботи. Зміст основних положень та результатів дослідження обговорювався на обласних, міських конференціях вчителів, практичних психологів Івано-Франківської області / 1989-1996 рр./, звітних науково-практичних конференціях Прикарпатського університету ім. В. Стефаника /1994-1996 рр/. Методичні рекомендації, що підготовлені на основі дослідження, використовуються в практичній роботі вчителів, психологів Івано-Франківської області, викладачами кафедри соціальної психології Прикарпатського університету в процесі викладання курсів "Вікова і педагогічна психологія, "Соціальна психологія".

Структура та обсяг дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку літератури, додатків. Викладена на 159 сторінках машинописного тексту, містить 11 таблиць, 2 схеми, 9 діаграм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність проблеми, визначені предмет, об'єкт, мета, гіпотеза і завдання дослідження, методологічна основа дисертаційної роботи: розкриті наукова новизна, теоретичне і практичне значення дослідження, виділені положення, що виносять-

ся на захист; вказується сфера апробації результатів та структура роботи.

У першому розділі - "Теоретичні проблеми дослідження конфліктної поведінки підлітків" - виявлені та проаналізовані суперечності мікросередовища та особистості в детермінації поведінки підлітків; розкрита сутність, зміст та описані типи конфліктної поведінки підлітків; обґрунтовується доцільність розробки психолого-педагогічної моделі подолання конфліктів підлітків засобами саморегуляції.

Опираючись на психолого-педагогічні дослідження / М.Й.Борисhevський, Л.І.Божович, М.Вінн, Г.Гізеке, А.О.Деркач, Х.Еванс, В.Луцук, В.Я.Ляудіс, Г.Філіпчук та ін. /, поведінка підлітка в дисертації розглядається як результат взаємодії двох факторів: умов мікросередовища і властивостей особистості. При цьому враховується, що особистість - не тільки об'єкт впливу найближчого середовища, через яке в основному і реалізуються вплив соціально-психологічних та економічних умов життя, але й діяльний суб'єкт, що перетворює і змінює його. Характер відносин поколінь - домінування в суспільному житті зв'язків всередині поколінь / діти-діти /, / батьки - батьки / або зв'язків між поколіннями / батьки-діти / - також визначає структуру процесу соціалізації, особливості формування поведінки / як моральної, так і з відхиленнями / підростаючої особистості. Відносини між поколіннями, специфіка традицій і новацій тісно взаємопов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку суспільства і в цьому розумінні можуть визначати характер діяльності багатьох соціальних інститутів /І.С.Кон/. Безпосередні причини тієї чи іншої поведінки пов'язані з рядом суперечностей суспільства, мікросередовища і самої особистості.

Проведений аналіз суперечностей мікросередовища та особистості

/ К.О.Абульханова-Славська, Т.С.Кон, В.П.Казміренко, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан, Ю.Л.Трофімов / дає змогу стверджувати, що загальною залишається суперечність між вимогами суспільства і прагненнями самої особистості до розвитку і самореалізації, з одного боку, і визначеними деякими обмеженнями цього розвитку і самореалізації як в силу об'єктивних умов, так і внаслідок недостатньо високого культурного, морального рівня і моральної активності самого учня - з другого боку. Причина криється і в суспільних відносинах, і в самій людині. Вирішення даної суперечності зобов'язує створити підлітку оптимальні умови не просто для його самореалізації, а для такого морального становлення, яке б мало позитивне значення як для суспільства, так і для самого підлітка. Названу суперечність необхідно розглядати як об'єктивну на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Ця суперечність не може бути раз і назавжди вирішена. На новому етапі становлення особистості вона виникає знову, бо підвищення освіти і кваліфікації, розвиток здібностей постійно вимагає і нових зусиль для більш повної самореалізації особистості.

У цієї суперечності є і зворотня сторона, коли створюється ситуація, при якій суспільство вимагає більш повної самореалізації особистості, створює для цього всі необхідні умови, а особистість не використовує їх як внаслідок обмеженості або деформації потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, так і внаслідок ліні, безвольності і т.п. Людина застрягає в своєму розвитку, не реалізує значної долі своїх здібностей в становленні. Перешкоджають нормальному становленню і будь-які відхилення від норм моралі. В таких випадках порушуються стимули саморозвитку людини, що наносить великої шкоди і суспільству, і самій людині.

З основною суперечністю пов'язані й інші суперечності: між постійно зростаючими в умовах нових економічних відносин вимогами

до соціальної, моральної зрілості, до збагачення і розвитку творчих здібностей підростаючого покоління і часто низьким рівнем сформованості його моральної культури, загальним недостатнім рівнем результативності освітньо-виховної системи в суспільстві; між бажанням людини і можливістю здійснити це бажання, виконати його; між зростаючими вимогами до активізації професійного, соціального самовираження і наростаючими тенденціями маргінальності, прояву соціального відчуження підлітків; між об'єктивною потребою збагачення виховного потенціалу мікросередовища, сучасних інститутів виховання і низькою ефективністю його реалізації, нерозвиненістю механізмів їх взаємодії, невідповідністю методики їх виховної діяльності задачам моральної активності підростаючої особистості; між різкою актуалізацією значущості суб'єктивного прояву особистості підлітка і домінуванням її об'єктивного статусу в вихованні; між наростаючою потребою підвищення ролі підростаючих поколінь в демократизації суспільної системи і традиційним функціонуванням одномірної системи виховання, що відображає атрибути тоталітарної суспільної системи.

Названі суперечності та їх інтеграція знаходяться в абсолютізації традиційної системи "суспільство-діти", в той час як сучасний етап суспільного розвитку вимагає активізації системи "діти - суспільство". Досить сильно загострюються суперечності між нормою поведінки та її порушенням, між інтересами групи і особистими міркуваннями в підлітковий період. Цим і пояснюються труднощі, що виникають у вихованні підлітків. Поведінка підлітків, що відхиляється, розглядається вченими як результат внутрішніх і зовнішніх суперечностей між потребою у самоутвердженні і можливістю її задоволення; відношенням підлітка до себе як до дорослого і відношенням дорослих до нього як до дитини, між самооцінкою і оцінкою

групи, вимогами групи і своїми установками / І.Д.Бех, Л.І.Божович, Л.В.Долинська, О.А.Донченко, В.А.Крутецький, А.В.Кучменко, Т.М.Титаренко, Г.Філіпчук та ін. /.

Поведінка підлітка /моральна чи з відхиленнями/ - це соціально детермінований і психічно викликаний потребами особистості мотивований процес, який знаходить своє виявлення в здійсненні вчинків або таких, що порушують соціально-нормативний порядок, або таких, що сприяють нормальному функціонуванню і розвитку суспільства. Вихідним елементом внутрішньої психологічної структури поведінки є потреби та їх задоволення. Вони - соціально обумовлене психологічне джерело, що спонукає, регулює і спрямовує активність особистості. Між соціальними детермінантами, потребами особистості і поведінкою існує ймовірний причинний зв'язок. Психологічною основою поведінки підлітків можуть виступати будь-які соціальні потреби особистості - антисуспільні, гіпертрофовані /викривлені/ і нормальні /соціально прийняті/ /М.Й.Боришевський, С.Д.Максименко, Н.І.Пов"якель та ін./.

Таким чином, суспільна детермінація не тільки не виключає, але й передбачає самостійне, творче, активне, свідоме начало людини в моральному самовизначенні. Умови соціального середовища, сім'я, школа, інші люди - все це, безперечно, впливає на процес морального становлення підлітків: ні в навчальний, ні в навіть вільний час дитина не буває абсолютно автономною у виборі того чи іншого виду діяльності, занять, способів їх організації здійснення. Але в будь-яких умовах, при будь-яких обставинах особистості належить більша чи менша свобода у виборі норм поведінки, вчинків, способів діяльності. При цьому чим ширша межа її соціального оточення, тим і більше можливостей для вибору.

Своє реальне виявлення суперечності набувають в конфліктах.

В дослідженні конфліктна поведінка розглядається нами як особлива взаємодія особистості з оточуючим середовищем, стійка реакція на вчинки інших людей та зовнішні обставини, як результат суперечності внутрішнього світу особистості або виникнення суперечностей між особистістю і середовищем. Регуляція поведінки підлітків, вирішення суперечностей і конфліктів обумовлені зовнішніми факторами /вимоги батьків, вчителів, групи одноліток, моральні норми, права і обов'язки тощо/ і суб'єктивними особливостями самої особистості /ціннісні орієнтації, мотиви, інтереси, потреби та ін./, котрі на сучасному етапі розвитку мають свою специфіку. Вивчення психолого-педагогічної літератури / С.А.Белічева, А.О.Деркач, Д.І.Фельдштейн та ін. / дозволило виявити загальну спрямованість і своєрідність атмосфери духовного життя підлітків, дало підставу стверджувати: в світі духовних цінностей і потреб підлітків відбулися помітні зміни. В їх свідомості, ідейних і моральних орієнтирах чітко простежується як суперечливий процес подолання старих догматичних постулатів у світоглядній сфері, так і проникнення в підліткове середовище негативних тенденцій, що існують у суспільстві; відбувається процес відчуження міфологізованих цінностей часу, що минув, і формування якісно оновленої свідомості, інших цінностей і потреб. Урахування названих особливостей соціалізації сучасних підлітків у ході подолання конфліктної поведінки вимагає від дорослих /вчителів, батьків, вихователів/ особистої рефлексії, розуміння психології підлітка, орієнтації на його проблеми і потреби, незадоволення котрих є важливою причиною виникнення конфліктів.

Створення умов для інтелектуальної готовності підлітків засвоїти моральні цінності, самовираження, самовдосконалення, змістовного спілкування, пошуку власного "Я", формування вмій і

навичок володіти ситуацією, долати психологічні бар'єри, запобігати маргінальності підростаючого покоління, стану соціальної фрустрації, пасивності, емоційності, полівалентності настрою, максималізму, здатності до немотивованого ризику в значній мірі сприяє профілактиці конфліктної поведінки підлітків. Залежність змісту провідних потреб підлітків від їх соціальної орієнтації визначає суб'єктивний підхід до вирішення різних життєвих ситуацій, а значить і особливості поведінки в конфліктах, що дозволило вести мову про певний тип конфліктної поведінки, котрий розглядається як форма взаємодії особистості з оточенням, як результат соціального й біологічного розвитку індивіда.

Дослідно-експериментальна робота дала змогу виділити п'ять типів конфліктної поведінки підлітків: агресивний, поміркований, конформний, компромісний, індіферентний. В основу класифікації покладена соціальна орієнтація школярів, досвід міжособистісного спілкування, етнопсихологічні та індивідуально-фізіологічні особливості підлітків.

Агресивний тип конфліктної поведінки підлітка характеризується активною протидією, боротьбою за лідерство, суперництвом. У конфлікті дозволяє собі гарячкуватість, грубість, брутальність, різкість, приниження, проявляє напористість у поведінці, бажання обов'язково залишитись переможцем. Він нетерпимий до критики на свою адресу, загострено сприймає спробу посягнути на його авторитет, або інтерес. Поміркований тип конфліктної поведінки підлітка відрізняється зваженою, принциповою позицією, у конфліктах йде шляхом співробітництва, домовленості. Цей тип підлітка намагається проаналізувати ситуацію, вже потім приймати певне рішення. Він здатен визнати свою провину, хоча це не завжди легко тому, що йому властиве високе почуття власної гідності. Компромісний тип

конфліктної поведінки підлітка характеризується активною, зваженою позицією. Згода, порозуміння досягаються шляхом взаємних поступок, послання на авторитети, залучення друзів. Конформний тип конфліктної поведінки підлітка характеризується пасивним прийняттям думки інших, пристосуванням до позиції сильніших. Він терплячий і стриманий у спілкуванні, вважає за краще не загострювати ситуацію. Для індіферентного типу конфліктної поведінки підлітка властива нейтральна позиція. Він виявляє байдужість, ізольованість, намагається уникати конфліктів. Незважаючи на зовнішній спокій, дуже важко переживає суперечності, результати діяльності відразу понижуються. Для нього властивий внутрішній конфлікт.

В цілому проведений аналіз типів конфліктної поведінки підлітків дозволив визначити структурні елементи і схему його психолого-педагогічного подолання: I/ виникнення конфлікту - характеристика конфліктної ситуації, інциденту; 2/ опоненти конфлікту - особи, які створюють конфліктну ситуацію, інцидент; 3/ характеристика конфлікту з позицій прояву в ньому вікових, індивідуально-фізіологічних та етнопсихологічних особливостей школярів; 4/ об'єкт конфлікту - реально існуюча об'єктивна причина, через яку опоненти вступають в конфлікт; 5/ предмет конфлікту - суб'єктивна внутрішня причина, яка спонукає до конфронтаційних дій; 6/ сутність конфлікту і відображення в ній суперечностей розвитку підлітків та їх стосунків; 7/ потреби, які в ході конфлікту загострюються, задовільняються або пригнічуються; 8/ поведінка в конфлікті - дії сторін, що конфліктують /використання сили, приниження, уникнення, пристосування тощо/; 9/ умови, що зумовлюють загостреність і довготривалість конфлікту; 10/ передумови для подолання конфлікту в даній ситуації і умови, які можуть цьому сприяти; II/ подолання конфлікту - усунення його причини і встановлення нормальних

стосунків між учасниками ситуації; І2/ наслідок конфлікту - зміна /зовнішня, внутрішня/ позиції опонентів конфлікту, його профілактика.

В дисертації обґрунтовується доцільність розробки психолого-педагогічної моделі подолання конфліктів підлітків, яка містить:

І. Соціальну установку особистості педагога на ефективну професійну діяльність в цілому і на результативне подолання конфліктів підлітків зокрема. Мовиться про психологічну готовність вчителя здійснювати даний вид роботи, яка розглядається як інтегральна особистісна якість, що включає в себе оптимальну суму знань, необхідну систему вмінь та навиків, тобто все те, що складає професійно-моральний склад особистості вчителя та його реальне ставлення до даного виду діяльності. З точки зору змісту /Л.Е.Фрбан/ готовність складається з тісно пов'язаних між собою структурних компонентів: а/ мотиваційного /позитивне ставлення до даного виду діяльності, бажання займатися даним видом діяльності/; б/ когнітивного /наявність необхідних знань, уявлень про особливості роботи з підлітками/; в/ гностичного /володіння способами та прийомами, що необхідні в даному виді діяльності/; г/ емоційно-вольового /самоконтроль, здатність відчувати задоволення від роботи і т.п./; д/ оціночного /самооцінка своєї професійної підготовки/.

2. Соціальну установку особистості підлітка на задоволення своїх потреб, вирішення проблемних ситуацій шляхом згоди, порозуміння, домовленості, компромісу, співробітництва. Це досягається за умови співвідношення та взаємозв'язку зовнішньої регуляції і саморегуляції особистістю своєї поведінки.

Здатність до саморегуляції власної поведінки передбачає взаємозв'язок зовнішніх впливів і усвідомленого впливу підростаючої особистості на саму себе, що виражається у стимулюванні одних і

гальмуванні інших своїх дій, бажань, потреб.

3. Урахування етнопсихологічних та індивідуально-фізіологічних особливостей підлітків у подоланні конфліктів, що передбачає знання педагогом особливостей характеру підростаючої особистості; провідних потреб підлітків, умов їх ефективного задоволення та причин незадоволення; соціального статусу школяра в суспільстві, засобів життєдіяльності, стосунків з дорослими, інститутів соціалізації; етнопсихологічну культуру підлітка, його внутрішній світ, спрямованість інтересів.

4. Технології подолання конфлікту, які розробляються з урахуванням причини конфлікту, його мотивів, змісту, цілей, наслідків; з'ясуванням особливостей кожного з опонентів /їх риси характеру, здатність до афективної поведінки тощо/; урахуванням динаміки конфлікту, профілактичних заходів.

В цілому аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури /К.С.Абульханова-Славська, Л.П.Буева, Л.Ф.Бурлачук, Н.В.Кучевська, В.П.Левкович, С.Д.Максименко, Т.С.Яценко та ін./ дає підставу стверджувати, що те, як реагує підліток на зовнішні впливи залежить від його активності. Якщо з якої-небудь причини порушуються або перериваються властиві для людей форми соціально опосередкованої взаємодії, то розвиток особистості зазнає деформації. Активність, таким чином, є типовий для особистості інтегрований ціннісний засіб відтворення та здійснення її життєвих потреб. Цякість особистості, яка регулює в динаміці всю її особистісну структуру. Формування власної активності, вибір особистістю відповідного варіанту поведінки полягає у прийнятті і засвоєнні зовнішніх впливів, цінностей соціального оточення. Кінцевий ефект залежить не від окремих заходів впливу, а від загального соціокультурного та особистісного контексту, в якому ці заходи застосовуються та сприймаються підлітком. Спрямованість особистості визначається

принятими нею цінностями, які і регулюють індивідуальну поведінку, забезпечують власну активність. Однак не в кожному випадку вплив зовнішньої норми, цінностей, а лише тоді, коли: зовнішні цінності не суперечать вже існуючим в особистісній структурі цінностям; нова орієнтація, що виникла в результаті прийняття цінностей, дозволяє особистості задовільнити свої потреби: зовнішні впливи не викликають внутрішнього дискомфорту /Л.Е. Орбан/.

У другому розділі - "Саморегуляція підлітків як умова подолання конфліктів" - досліджуються основні характеристики саморегуляції у конфліктній поведінці підлітків, викладена програма та описуються етапи дослідно-експериментальної роботи, на основі яких накреслені шляхи подолання конфліктів підлітків за допомогою саморегуляції.

Взаємозв'язок зовнішньої регуляції та саморегуляції поведінки людини розглядається нами як одна з важливих умов психолого-педагогічного подолання конфліктів підлітків, як усвідомлений вплив людини на саму себе, що виражається у стимулюванні одних і гальмуванні інших своїх дій, бажань, потреб. Правильність морального вибору обумовлена знаннями реальної ситуації, власних потреб, здібностей, орієнтація.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, проведена дослідно-експериментальна робота дали можливість сформулювати основні характеристики саморегуляції конфліктної поведінки підлітків. Перша - усвідомлення соціальної значущості зовнішніх регулюючих впливів. Самостійність, ініціативність та інші волеволі якості, що розвиваються, створюють реальні можливості для школярів свідомо приймати рішення в тій чи іншій ситуації, коритися зовнішній регуляції або протидіяти їй. Друга характерологічна ознака саморегуляції - усвідомлення причин конфлікту, аналіз позицій, мотивів поведінки її

учасників; зміна своєї позиції у випадку необхідності; готовність до співпереживання, до контакту з іншими учасниками ситуації. Наступна ознака саморегуляції конфліктної поведінки полягає у передбаченні підлітком наслідків тих чи інших своїх дій та вчинків, що дозволяє йому прийняти моральне рішення. Ще одна характеристика саморегуляції конфліктної поведінки полягає в обов'язковості виконання суспільних вимог і в той же час моральна свобода у виборі дій. П'ята ознака саморегуляції заключається у мобілізації всіх сил на досягнення мети.

Спостерігаючи за підлітками, нам вдалося виділити основні умови переходу зовнішньої регуляції в саморегуляцію в залежності від типу конфліктної поведінки школярів. Агресивний тип конфліктної поведінки підлітка до зовнішньої регуляції дорослих ставиться як правило негативно. Такі підлітки переважно відразу протестують, особливо якщо є очевидний тиск. Важливою умовою переходу зовнішньої регуляції в саморегуляцію є значущість для підлітка особистості ініціатора. Компромісний тип конфліктної поведінки підлітка ставиться до вимог дорослого вибірково, виходячи із їх відповідності власним цінностям та інтересам і наслідків у випадку невідкорення. Поміркований тип конфліктної поведінки підлітка також вибірково ставиться до вимог дорослого, виходячи з їх необхідності, розумності, соціальної цінності, яка деколи розуміється не зовсім вірно. Зовнішні цінності стають внутрішніми, якщо вони відповідають переконанням, що вже склалися і їм не суперечать. Конформний тип конфліктної поведінки підлітка в основному позитивно ставиться до зовнішніх вимог, поступається дорослим через побоювання неприємностей. Для таких підлітків важлива позиція ініціатора, послідовність та принциповість вимог, опора на норми взаємодопомоги і дружби. Індиферентний тип конфліктної поведінки підлітка як правило

поступається впливу дорослих, але іноді це тільки видимість поступок, при можливості робить все по-своєму. Такі підлітки орієнтуються на вузьке коло друзів та їх цінності, потребують домовленості, прохання, посилання на всезагальність виконання вимог як найбільш прийнятливих форм зовнішньої регуляції.

Це - найбільш сприятливі умови і найбільш прийнятні форми зовнішньої регуляції. Це не означає, що вони є єдиними і кливими. Тим не менше, характер зовнішньої регуляції повинен відповідати віковим та індивідуально-психологічним особливостям школярів.

Під час діагностики рівнів сформованості здатності до саморегуляції конфліктної поведінки ми відштовхувалися від того, що структура будь-якого досвіду включає в себе знання, вміння, навички. Стосовно досвіду саморегуляції знання виступають двоїм чином як знання школяра про моральні норми та вимоги суспільства, класу, групи і як усвідомлення самої ситуації як конфліктної і себе як її учасника. Уміння і навички, які складають досвід саморегуляції поведінки, ми розділили на три групи: когнітивну, вольову, емоційну. Виділяючи вказані групи умінь, ми виходили з поділу, який склався у психології на когнітивну, вольову та емоційну сторони розвитку психіки; типових вікових особливостей підлітків, зазначених у науковій літературі; особливостей конфліктної поведінки вивчених учнів.

Когнітивна група включала уміння школяра об'єктивно оцінювати себе, інших і саму ситуацію, передбачати розвиток і наслідок можливих варіантів поведінки, орієнтуватися в обстановці і приймати морально цінне рішення.

Вольова група складалась із умінь організувати свою діяльність, долати труднощі, що виникають в її процесі, проявляти стриманість в конфліктних ситуаціях.

Емоційна група включала уміння школяра розуміти психологічний стан партнера, виявляти ставлення до того, що відбувається.

Дослідження показало, що підліткам властиві суттєві відмінності у формуванні у них здатності до саморегуляції конфліктної поведінки. Це спонукало до виділення низького, середнього та високого рівнів саморегуляції. Для високого рівня саморегуляції властиві: самокритичність, вимогливість, об'єктивна самооцінка, урахування конкретних обставин, самостійне прийняття моральних рішень, швидка орієнтація в обстановці, планування роботи і режиму дня, стриманість, здатність змінити свою позицію, якщо неправий, тактовність, урахування настрою партнера, співпереживання, чуйність, висока емоційна сприйнятливості ситуації, адекватність оцінок. Для середнього рівня характерні: утруднене прогнозування розвитку подій у складних ситуаціях, відчуття невпевненості, вагання, епізодичність у виконанні намічених цілей; не завжди доводить справу до кінця; намагається бути стриманим, але деколи може погарячкувати, нагрубити; намагається не чинити іншому неприємностей; емоційно нестійкий, все залежить від особистого успіху або невдач; можливі неадекватні реакції. Для низького рівня властиві: нетерпимість до критики, несамокритичність; керується одномоментними бажаннями; без сторонньої допомоги не може знайти морального виходу із ситуації; працює неякісно; нестриманість, впертість, дратівливість, нетактовність, грубість; неадекватне реагування на ситуацію.

В таблиці № I наведено кількісний розподіл піддослідних за рівнями сформованості здатності до саморегуляції конфліктної поведінки підлітків різних типів. Як бачимо, на початку експерименту для підлітків агресивного типу був характерний перш за все низький рівень саморегуляції в конфліктних ситуаціях /59%/ і повна відсутність високого. Це можна пояснити їх негативним ставленням до будь-якої зовнішньої регуляції, завишеною самооцінкою, небажанням

хоч трохи поступитися.

Для всіх решти типів переважною виявилась кількість школярів із середнім рівнем саморегуляції, причому різниця була між ними незначною /нижня - 52%, верхня - 69%/. Суттєві відмінності спостерігалися лише у співвідношенні між низьким та високим рівнями. Так, найбільш нестійкі типи - компромісний та індиферентний, у них низький рівень складав 28% і 31% відповідно. Це пов'язано з сильно розвинутим інстинктом самозбереження у першого та наявністю внутрішнього конфлікту, невпевненості у другого. Найбільша кількість підлітків високого рівня саморегуляції припадає на конформний тип. Він є найбільш спокійним і врівноваженим типом конфліктної поведінки /лише 5% школярів з низьким рівнем саморегуляції/.

Таблиця № I

РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ ЗДАТНОСТІ ДО САМОРЕГУЛЯЦІЇ
У ПІДЛІТКІВ РІЗНИХ ТИПІВ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ /в %/

№пп	Тип конфліктної поведінки підлітків	Рівні сформованості здатності до саморегуляції					
		Високий		Середній		Низький	
		I рік	II рік	I рік	II рік	I рік	II рік
1.	Агресивний	--	8	41	52	59	40
2.	Поміркований	23	37	65	60	12	3
3.	Конформний	43	58	52	42	5	--
4.	Компромісний	12	20	60	66	28	14
5.	Індиферентний	--	15	69	72	31	13

Після проведення експерименту переважним залишається середній рівень. Однак, тепер підлітки агресивного типу входять у спільну групу, суттєвих відмінностей між ними і рештою їх ровесників не спостерігається. В середині агресивного типу відбулося вирівнювання середнього та низького рівня /52% - 40% замість 41% - 59%/, хоча частка високого залишається незначною / 8% /.

У всіх інших типів підлітків також сталися суттєві зміни у рівні сформованості здатності до саморегуляції. Найбільш благополучним типом є конформний, він найбільш легко піддається корекції. Зміна низького рівня найбільш значна у підлітків агресивного та індіферентного типів. Це значить, що формування у школярів цих типів високого рівня саморегуляції поведінки є реальним завданням.

В цілому, дослідно-експериментальна робота була спрямована на підвищення рівня загальної вихованості школярів у експериментальних класах; актуалізацію психологічної готовності вчителя ефективно усувати конфлікти підлітків, їх спеціальну наукову підготовку; посилення морального аспекту в сформованих у підлітків поглядах та переконаннях, оцінках власної поведінки та поведінки однолітків; профілактику емоційних конфліктів, нормалізацію взаємостосунків у класному колективі; зростання моральної активності підлітків у навчальній та позанавчальній діяльності. Про це свідчить ріст високого рівня сформованості здатності до саморегуляції поведінки: з 16% на початку експерименту до 28% у підсумковому зрізі та зниження низького рівня відповідно з 27% до 14% /див. таблицю № 2/.

Таблиця № 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ

Рівні сформованості здатності до саморегуляції	Попередній зріз				Підсумковий зріз			
	експериментальні класи		контрольні класи		експериментальні кл.		контрольні класи	
	к-сть учнів	%	к-сть учнів	%	к-сть учнів	%	к-сть учнів	%
Високий	16	16	9	18	28	28	10	20
Середній	57	57	29	58	58	58	28	56
Низький	27	27	12	24	14	14	12	24
Всього	100	100	50	100	100	100	50	100

Дослідження засвідчило, що і після безпосереднього подолання конфлікту виникає необхідність у певній роботі з підлітком для

зміни характеру його взаємодії з оточуючими, його позиції, установок, самооцінки. У протилежному випадку школяр буде постійно вступати в нові конфлікти. Експериментальна робота дала змогу виділити декілька основних напрямків психолого-педагогічної корекційно-профілактичної роботи: корекція моральної свідомості і самосвідомості підлітків, стимуляція їх вольової активності, психолого-педагогічна корекція рівня сформованості досвіду саморегуляції, корекційно-профілактична робота, що пов'язана із зміною статусу підлітка у групі однолітків, психолого-педагогічна корекція міжособистісних стосунків на рівні "вчитель - підліток", "підліток - підліток", створення умов для задоволення потреб підлітків.

У заключенні підбито підсумки дослідження. Його результати дозволили зробити такі висновки:

1. Ефективне психолого-педагогічне подолання конфліктів підлітків є важливою проблемою в системі соціалізації підростаючої особистості, адже воно передбачає не лише усунення конкретних суперечностей, але й комплексну підготовку підлітків до вирішення складних ситуацій на основі розвитку у них досвіду саморегуляції власної поведінки; формування психологічної готовності вчителя до здійснення даного виду діяльності.

2. Доведено, що конфліктна поведінка підлітків обумовлена об'єктивними та суб'єктивними факторами життєдіяльності особистості. Виявлено, що поведінка підлітка під час самого конфлікту характеризується актуалізацією провідних потреб підлітка, особливо у самовираженні і самоствердженні. Спрямованість і якість подолання конфліктів визначають: едатність особистості виходити на певний рівень взаємодії з оточуючими. Це можливо лише у тому випадку, якщо усунення конфлікту буде здійснюватись на основі саморегуляції поведінки.

3. Розроблені критерії визначення рівня розвитку саморегуляції

поведінки підлітків: вимогливість до себе, об'єктивна самооцінка, врахування конкретних обставин та орієнтація в них, гнучкість у прийнятті рішень, емпатія та тактовність по відношенню до учасників конфлікту. Визначено рівні розвитку саморегуляції, етапи формування здатності до саморегуляції поведінки підлітків та підтверджено зв'язок соціально-психологічних і педагогічних вмінь та навичок із загальною моральною і професійною культурою дорослого.

4. Запропонована психолого-педагогічна модель подолання конфліктної поведінки підлітків може слугувати науковим обґрунтуванням для розробки рекомендацій, діагностичних методик вчителям, вихователям, практичним психологам.

Результати дослідження не вичерпують, однак, всіх аспектів проблеми. Подальшого дослідження потребує вияв інших засобів уникнення конфліктної поведінки підлітків, а також особливості прояву запропонованої моделі в інших вікових групах.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей і дорослих. Навчально-методичний посібник / За ред. Л.Е. Орбан. - Івано-Франківськ, 1996. - 80 с. /У співавторстві/ 30%.

2. Попередження групової делінквентної поведінки підлітків // Соціалізація особистості школяра. Навчально-методичний посібник. - Івано-Франківськ, 1996. - С.50-66 /У співавторстві/ 60%.

3. Психологічні особливості соціалізації особистості // Соціалізація особистості школяра. Навчально-методичний посібник. - Івано-Франківськ, 1996, - С. 4-14.

Илийчук Владимир Иванович

"Саморегуляция подростков в преодолении конфликтного поведения".
Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология.

Исследовался процесс саморегуляции подростков в конфликтных ситуациях. Определены три уровня развития саморегуляции подростков /высокий, средний, низкий/, установлены этапы формирования способности к саморегуляции, разработана психолого-педагогическая модель разрешения конфликтов подростков средствами саморегуляции.

Ключові слова: саморегуляція, конфлікт, конфліктна поведінка, рівні розвитку саморегуляції, психолого-педагогічна модель.

Iliyuchuk Vladimir Ivanovich

"Adoloscents' self-regulation in overcoming conflict behaviour".
Dissertation for the candidate's degree in psychological sciences, speciality 19.00.07 - pedagogical and developmental psychology.

The dissertation presents a research of adoloscents' self-regulation in conflict situations. Three levels of adoloscents' self-regulation development /high, middle, low/ are defined, stages of self-regulation abilities and their formation are established, psychological and pedagogical model of setting adoloscents' conflicts by means of self-regulation is elaborated.

Підписано до друку 26.09.1996р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 1000пр. Зам. 220. Безкоштовно.
ІОД УДПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.